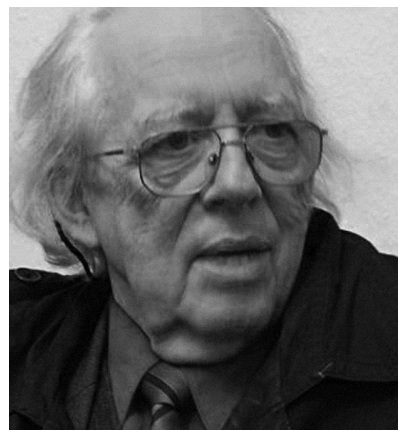

„Jól emlékszem a kedvességére, a szeretetreméltóságára és a humorára...”

Beszélgetés ifj. Bibó Istvánnal Illyés Gyuláról
és a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekről

– *Milyen emlékei vannak Illyés Gyuláról?*

– Személyesen ismertem Illyésékét gyerekkorom óta.¹ Nagyon fogékony korban gyakran jártam hozzájuk, mert amikor apám be volt csukva,² akkor én tizenöt éves középkmasz voltam, és ők rendszeresen meghívták édesanyámat³ és Sárközi Mártát havonta, két-havonta vacsorára. Eleinte nélküllem, mert én otthon kisiskolás húgomat őriztem. Később, amikor édesanyám egyik kedves tanítványa hozzánk költözött albérlőként, húgomat őrá is bízhattuk, s akkor tájt jött meg Illyés Mária (Ika) Párizsból, ahol a gimnáziumot vé-

gezte. Ekkor már engem is hívtak, részben azért is, hogy segítsék Ikának felkészülni az itthoni érettségire. Engem érettségi után két évig nem vettek föl egyetemre apám 1956-os szerepe miatt, majd aztán 1961-ben sikerült a felvételi, amiben apám egy-két barátja is segített némiképp. Ez alatt a két év alatt az 1992-ben megszűnt Aquincum Porcelángyárban dolgoztam. Illyésék megkértek, hogy Ikát korrepetáljam, illetve a matematikát és a latint vegyük át együtt. Ezzel tapintatosan nem is annyira rajtam segítettek, mint édesanyámon, akinek apám börtönévei alatt nagyon hajszoltan kellett dolgoznia. Megállapodtunk egy akkori, ilyen helyzetben szokásos óradíjban, és a hóvégi borítékban rendszeresen ennek három-négyszeresét kaptam. Személyes kedvességük és egyéb gesztusokból is érezhető együttérzésük pedig már az első alkalommal is teljesen tárgytalanná tette azt a dilemmát, hogy a többletet vissza kell-e adnom. És végül az az érzésem is meglehetett, hogy valamennyit megdolgoztam érte, bár nem arányosan. Ez nagyon kedves volt tőlük. Mikor apám kijött a börtönből, azután is rendszeresen hívtak bennünket, és ez – számomra – csak aztán ritkult meg, amikor 1967-ben megnősültem. Ezek nagyon szép emlékek, hogy így is-

mertem őket személyesen. Tárgyi emlékem kevés van, a legkedvesebb az, amelyet 1959 karácsonyára kaptam tőlük: Szerb Antal *A világirodalom története* című művének⁴ a szerző által Illyés Gyulának dedikált példányát. Akkor már egy éve elítélték az apámat. Tulajdonképpen ez nevezhető konkrét tárgyi emlékeknek, hiszen levelezés – nyaralási és egyéb üdvözlötteken kívül – nemigen volt közöttük, több okból sem. Az egyik az, hogy nagyon közel laktunk „a hegyen”, pár utcával Illyésék alatt, a Berkenye utcában, tehát tudtak találkozni. Másodrészt a koalíciós időkben a Parasztpártban is találkoztak. A harmadik ok az, hogy a Rákosi- és Kádár-rendszerben épeszű embereknek és jó barátoknak, még ha messze is laktak egymástól, eszükbe nem jutott a véleményüket egymással írásban közölni, pláne nem postára adott írásban. Volt természetesen családi, az utókor szempontjából kevésbé érdekes levelezés,⁵ de az igazi gondo-

Az interjú 2012. február 9-én készült.

- 1 Ifj. Bibó István (1941–) életéről és munkásságáról lásd: TÓTH Áron (szerk.), *„És az oszlopok tetején lilomok formáltattak vala”. Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*, Budapest, 2011, 325–334.; *Az Intézet munkatársai (1969–2011)*, összeáll. KERNY Terézia, *Ars Hungarica* 37 (2011), 1. sz., 94–95.
- 2 Bibó István (1911–1979) 1957–1963 között volt börtönben. Életéről lásd például: KENEDI János, *Bibó István életrajzi adatai*; KEMÉNY István – SÁRKÖZI Mátyás (s. a. r.), *Bibó István összegyűjtött munkái* 4., Bern, 1984, 1283–1289; LITVÁN György–S. VARGA Katalin (szerk.), *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, vál., összeáll. HUSZÁR Tibor, a felhasznált interjúkat készítette HUSZÁR Tibor és HANÁK GÁBOR, Budapest, 1995.
- 3 Bibó Istvánné Ravasz Boriska (1909–1979), lásd: MARKÓ László (főszerk.), *Új Magyar Életrajzi Lexikon V.*, Budapest, 2004, 641.

4 SZERB Antal, *A világirodalom története*, Budapest, 1941.

5 Bibó István levele Illyés Gyulához és Kozmutza Flórához. D.: Budapest, 1947. október 6. = ILLYÉS Gyuláné (vál. és szerk.), *Illyés Gyula emlékkönyv*, utószó: DOMOKOS Mátyás, Budapest, 1984, 181–182. Bibó Istvánék további levelei Illyés Gyuláékhoz: Illyés Gyula hagyatékában 22 levél és üdvözlőlap. Illyés Gyula négy

latsere csak személyesen – és néha még otthon is csak lehalkított hangon vagy fölerősített rádió mellett – történhetett. Én persze sokat nem beszélgettem Illyéssel, hanem, ha náluk voltunk, hallgattam, amit a nagyok beszéltek.

– *Mire emlékszik ezekből a beszélgetésekből?*

– Sok mindenre, de valószínűleg nem olyanra, ami hozzáadna a vele kortársak emlékeihez, akik szakmai, írói vagy politikai kapcsolatban voltak vele. Jól emlékszem a kedvességére, a szeretetreméltóságára és a humorára. A beszélgetések legfélejtetlenebb pontjai, amikor Sárközi Mártával dobták egymásnak a labdát, vagy vette azt a labdát, amit Sárközi Márta bedobott.⁶ Arra emlékszem, hogy egyszer megajándékozta Márta néni egy régészeti leletként hozzákerült kis réz karkötővel, közölve, hogy ez egy igazi avar karkötő. De ehhez az is hozzátartozik, hogy Sárközi Mártát, aki nagyon kritikus, de nagyon kíváncsi szellem volt, foglalkoztatták a varázsvesszős dolgok, sokat olvasott a témában.⁷ Például beszélt egy kis fém karkötőről, amit pattintással föl lehetett tenni az ember karjára, és az állítólag megváltoztatja valamennyire a téroro- vagy sugárzási viszonyokat az ember körül. Ezt ő figyelte magán. Egy másik története szerint a fertődi kísérleti gazdaság egyik ribizli-táblájában volt egy bokor, amelyik összevisz-

sza virágzott, tehát, amikor kellett volna, akkor nem, és amikor már a többi elvirágzott, ez akkor kezdett virágozni stb. Erről egy ott dolgozó biológustól hallott, és elutazott megnézni, de olyankor, amikor sem a zavaros életű bokor, sem a többi, „rendes magaviseletű” nem virágzott, és nem lehetett őket megkülönböztetni. Ő a varázsvesszővel megkísérelte megállapítani, hol van, illetve melyik a „deviáns” ribizli, és eltalálta. Szóval ez állandóan téma volt a beszélgetések során, hol viccelődtek rajta, hol Márta néni hozta a történeteit, s erre volt válasz az Illyés által valamilyen alkalomból átadott avar karkötő. Sárközi Márta ellágyulva nézegette: „Jaj, de szép kis igazi avar karkötőm van nekem” – mondta –, „hát hogyan örülnék neki, hiszen ősi avar családból származom... Igaz, hogy a nagypapámat még Auernak hívták, de azért mégis...” – és még folytatta tovább. Beszélgettünk, aztán egyszer csak megint előhozta: „Nekem ez az igazi kis avar karkötő nagyon teszük.” Tündérien tudott élcelődni a saját és családja zsidó származásán, s neki, aki e tárgyban sok mindenen ment keresztül, a joga, ízlése és humora is megvolt hozzá. Ha aztán Márta néni valami vaskosabbat kanyarított el, akkor Illyés – kiváló partnerként – rendszerint a prűd háziurat játszotta el: „Na, de asszonyom, hát itt van a serdületlen ifjúság...” (Ezek voltunk mi Ikával, mindketten húszévesek.) Olyan emlékeket idéztem fel, amelyek nem irodalmiak ugyan, mégis jellegzetesek. Apám hazajövele után is gyakran jártam Illyéséknél még négy évig, amíg el nem költöztem a Berkenye utcából.

– *Tihanyban is járt Illyéséknél?*

– Családilag a szüleimmel együtt nem, hacsak nem egész kisgyerek koromban. Egyszer jártam náluk egyedül Tihanyban, 1965-ben vagy '66-ban, de nem emlékszem pontosan, miért. Akkor volt egy kis motorom, és azzal jártam a szakdolgozatom készítése idején az Alföldön.⁸

– *Édesapja többször járt Tihanyban?*

– Nem tudom, hányszor, de egyszer biztosan. Többször hallottam tőle – de ez már közismert –, hogy Illyés neki olvasta föl először a zsarnokságról írt versét 1951-ben, Tihanyban, a megírás után másnap reggel.⁹ Úgy gondolom, hogy az előző esti beszélgetésben apámnak lehettek ilyen – általam otthon többször is hallott – mondatai, hogy „a zsarnokság egy és oszthatatlan”, és ez is inspirálhatta Illyést. Nem lehet az, hogy a rendőrségnél van zsarnokság és a katonaságnál nincs, az egyetemen van és a középiskolában nincs, és az sem lehet, hogy a hivatalos világban van és a privát életben nincs. Feltehetően beszélhettek erről vagy ilyesmiről, persze ami abban a versben nagy, az nem az apámtól származik,

⁸ *Alföldi mezővárosok reprezentatív építészete a 18. század második felében és a 19. század első harmadában.*

⁹ *Egy mondat a zsarnokságról* = BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok III.*, Budapest, 1986, 462. Illyés beszéde Bibó temetésén: ILLYÉS Gyula, *Búcsú Bibó Istvántól*, Tiszatáj, 33. évf. (1979), 7. sz., 143–144. Bibó István és Illyés Gyula kapcsolatához lásd még: HUSZÁR Tibor, *Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*, Kortárs, 35. évf. (1991), 4. sz., 85–92.; 5. sz., 84–96.; 6. sz., 91–102.; LENGYEL András, *A fiatal Bibóról (Egy lehetséges megközelítés vázlata)*, Kortárs, 36. évf. (1992), 2. sz., 92–98.; LENGYEL András, *Illyés Gyula és Bibó István. A magyar művelődéstörténet szerkezeti sajátosságaihoz*, Forrás, 25. évf. (1993), 3. sz., 65–77.

levele Bibó Istvánhoz: MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5117.220–223.

⁶ Ifj. Bibó István Sárközi Mártáról (lásd még): „*Még mindig él a Bibó családban*” *Beszélgetés ifjú Bibó Istvánnal és Bibó Istvánné Lipcsey Judittal (2000)* = SZÉCHENYI Ágnes (szerk.), *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*, Budapest, 2004, 374–387.

⁷ Uo., 385.

csak azt gondolom, hogy beszélgethettek előző este.

– *Édesapja hagyatékában maradtak fenn Illyéssel kapcsolatos fényképek vagy levelek?*

– Fényképek nincsenek az apám hagyatékában, levelezés is csak inkább az üdvözetek szintjén, hogy Tihanyba vagy Tihanyból írnak egymásnak születésnap vagy névnap alkalmából, és karácsonyi üdvözlőlapok vannak. Rendszeresen kaptak Illyéséktől dedikált köteteket szüleim, s haláluk után ezt a kedves szokást Illyésék velünk folytatták.

– *Honnan jött Tanár Úr művészettörténet iránti érdeklődése és elköteleződése?*

– Ez egy furcsa történet. Kis-koromban engem úgy tartottak számon, mint aki ügyesen rajzol, s harmadik gimnazista koromban próbálgattam ezt fejleszteni abból a célból, hogy képzőművészetre vagy iparművészetre felvételizzek, és Borsos Miklós, aki ugyanehhez a baráti körhöz tartozott, elvállalta, hogy foglalkozik velem. Aztán egy fél év után nyíltan megmondta, hogy nem lát bennem a művészpályához elég tehetséget, s ez az én érzésemmel is egybeesett, nem is volt bántó, sőt inkább fellelveztető, mert közben bennem egyre erősödött, és érettségi előtt nem sokkal nagyon erős lett, hogy hát én filosz akarok lenni, talán leginkább tanár, és az volt a kérdés, hogy milyen szakot próbáljak. Érettségi idején, 1959-ben – egy éve ítélték el az apámat – bölcsésznek akartam menni magyar-művészettörténet szakra. Jóakaró tanáraink fogták a fejüket, és mondták, legyenek ésszel, hiszen elképzelhetetlen, hogy oda felvegyenek. Arról is lebeszéltek, hogy a bölcsészetben reménykedjek a közel-

jövőben, és ha a művészet érdekel, menjek építészek, mert az műszaki pályának számít, és oda talán felvesznek, ha nem is rögtön. Ez logikusnak látszott, és járhatónak is tűnt. Ezért az érettségi előtti félévben építészeti rajzolásra tanultam és természet utáni rajzot, s arra készültem, hogy a Műegyetemre adom be a felvételi kérelmemet. Akkoriban az iskolának kellett javaslatot adni a továbbtanulásra, s ez 1959-ben úgy történt, hogy az ajánló bizottságba jöttek a Tanácstól heten, és az iskolából a bizottság tagja volt az igazgató és egy tanár. Ez a bizottság engem nem javasolt továbbtanulásra, és így nem is felvételizhettem. Egyébként az iskola részéről – ez a Rákóczi Gimnázium volt – engem apám miatt hátrányos megkülönböztetés nem ért, eltekintve egy esettől: egy hónappal azután, hogy apámat lecsukták, tehát '57 nyarán, az igazgató mereven elzárkózott attól, hogy engem jutalomból elvigyenek a börsönyi iskolai táborba ingyen, amit Gulyás József tanár úr javasolt neki, mert a biológia szakör kirándulásain én fogtam a legtöbb gyíkot és siklót a boncolásokhoz. Akkor még nem voltak védettek ezek az állatok, és én nevezetes gyíkvadász voltam. Visszatérve az érettségihez, illetve 1959-hez, amikor engem nem javasoltak, az orosz szakos Póka tanár úr, aki nagyon kedves és okos ember volt, leszóltott engem az iskola előtt. Azt mondta: „Figyelj ide, kislám! Neked a Gulyás a legnagyobb protektorod, de hát hiába, nem fognak javasolni. Mert ugye heten jönnek a Tanácstól, akik az irányvonalat képviselik, és ketten vannak az iskolától, akiknek a szava akkor sem nyomna a latban, ha mindketten téged tá-

mogatnának.” Valahogy sejtettem – mint Móricka a végcépuolást –, hogy ez így lesz, de az váratlan volt, hogy nem mehetek felvételire sem. Ez a megkülönböztetés nem az iskolán múlt, de volt benne egy szórakoztató elem az iskola részéről: ugyanaz az igazgató, aki az érettségi bizonyítványomban aláírta, hogy „Bibó Istvánt ... egyetemi és főiskolai tanulmányokra kitűnően érettnek nyilvánítjuk”, édesanyámat a következő fogalmazásban értesítette az egyetemre (engem nem) javasoló bizottság döntéséről: „Értesítem a szülőt, hogy gyermekét az iskoláztatási bizottság továbbtanulásra nem javasolta. Indoklás: A tanuló osztályidegen származása miatt továbbtanulásra nem alkalmas.” A két iratot ma is közös borítékban őrzöm.

Akkoriban vette át Magyarország azt a szovjet irányelvet, hogy az értelmiségnek közelről kell megismernie a munkásosztály életét. Ezért volt egy kampány, hogy érettségi után a fiatalok előbb dolgozzanak egy-két évet, és úgy menjenek egyetemre. Apám fiatalkori barátai, Erdei Ferenc és Ortutay próbáltak segíteni a felvételem ügyében, de az érettségim után csak azt a „biztatást” tudták közvetíteni a felsőbb elvtársaktól, az említett irányelv jegyében, hogy: „Dolgozzon a fiatal Bibó, és jövőre, ha a munkahelye is javasolja, jelentkezzen.” Erdei abban tudott segíteni, hogy elhelyezkedjem az óbudai Aquincum Porcelángyárban, ahol végül is jól éreztem magam, s az ott eltöltött első év alatt megerősödtem abban az elhatározásban, hogy csak olyan szakra fogok jelentkezni – ha egyáltalán engedik –, amelyet szívem szerint és hivatásként tudnék művelni, tehát művészettörténet–magyar szakra.

Ahhoz, hogy mást csináljak, nem érdemes öt évet tanulni, mást csinálni egész harmonikusan tudok a munkásosztály kebelében is, ahol a barkácsoló kézügyességemet jól hasznosítottam, meg kísérleteztünk mindenféle színes porcelánanyagokkal és mázakkal, ezeket szívesen csináltam, még újítási díjat is kaptam. Egy év múlva már a munkahelynek kellett javasolni a továbbtanulást, úgyhogy 1960-ban a porcelángyárból adtam be a felvételit, s művészettörténetre jelentkeztem. A munkahely ugyan kicsit tanácstalan volt, hogy miképpen javasolják egy ellenforradalmár gyereket, de aztán egy jóindulatú személyzetis áthidalta a problémát, és olyan papírt adtak, ami tulajdonképpen fölért egy javaslatlaltal: „Igazoljuk, hogy vállalatunknál dolgozik, munkája és magatartása ellen kifogás nem merült fel. Ezt az igazolást egyetemi jelentkezéséhez adtuk ki.” Ezt a papírt az egyetem elfogadta, behívtak felvételire, művészettörténetre, és hely hiányában elutasítottak, de éreztem a bizottságon a jóindulatot és rokonszenvet. A dékán, Tálasi István néprajzkutató, szüleim jó barátja, a felvételi után pár nappal meglátott a buszból, amint egy másik buszra vártam, s amikor kinyílt az ajtó, majdnem kiesett rajta, úgy szólt nekem: „Kisfiam, kisfiam, maximális pontszámot értél el, fellebbezzél, majd meglátjuk.” Ez nagyon jólesett nekem, noha már tudtam protektoraimtól, hogy osztályidegent a felvételi bizottság nem vehet fel, a fellebbezéskor első fokon illetékes rektor sem, hanem csak az őszre csúszó másodfokú fellebbezéskor a miniszter. Fellebbeztünk, a minisztérium is elutasított, a levélben további dolgozásra biztat-

va, „melynek folytán felvételére később sor kerülhet”. Egy év múlva nem indult művészettörténet szak, magyar–latin szakra jelentkeztem, és akkor, a már ismert kétszeri fellebbezés után, 1961. október elején megkaptam az értesítést, hogy felvettek. Ez persze nagy öröm volt nemcsak nekem és a szűken vett családnak, hanem apámék tágabb baráti körének, így Illyéséknek is. De hogy az akkortájt már valamennyire érezhető enyhülés sem egyenletes, sem kiszámítható nem volt, mutatja az, hogy 1961 tavaszán a vállalatnál, ahol az 1960-as elutasítás után békésen továbbdolgoztam, az új személyzetis (a régi nyugdíjba ment) még igazolást sem volt hajlandó kiadni arról, hogy ott dolgozom. El is voltam keseredve, hogy enélkül nem felvételizhetek, de az egyetem elfogadta a jelentkezésemet (lehet, hogy ezt Ortutay Gyula el tudta intézni saját hatáskörében, s a munkásosztályt és értelmiséget barátkoztató kampány is alábbhagyott eddigre), szóval, ebben az évben felvettek. 1962-ben ismét indult művészettörténet, felvettem harmadik szakként, s 1963-ban a latin szakot az első szigorlat után leadtam, így magyar–művészettörténet szakon végeztem.

– *Kik voltak a tanárai?*

– A tanszékvezető Vayer Lajos volt, a másik professzor Zádor Anna. Tulajdonképpen én öhozá kötődtem a tárgya miatt, de személyesen is. Tanított még Aradi Nóra, aki engem soha nem bántott, bár a szüleim baráti körében 1950–60-as évekbeli tevékenysége miatt „nem volt jó sajtója”, pl. 1960-ban szerepe volt Borsos Miklósnak az Iparművészeti Főiskoláról való eltávolításában. Emlékszem, hogy nyár közepén találkoztam Borsos-

sal az Ady Endre utca tetején, és egy ideig együtt mentünk lefelé. Akkor engem frissen nem vettek föl, és övele is történt valami, mert kiabálva magyarázta az utcán, hogy „Ha a munkásgyerek tehetséges, ügyis föl vesszük. Ha meg tehetségtelen, hiába jön le Marx az égből, hogy súgjon neki.” Állítólag így beszélt a Főiskolán is a felvételekről döntő bizottság előtt, nyilván megfelelő „mennységű” elvtárs jelenléte mellett valamelyik tehetséges fiatal érdekében, akinek a felvételét mindenképpen szeretne volna elérni. Akkor megkérdezték tőle, hogy „Mást nem javasol, vagy nincs más?” Azt mondta: „De, van még harminc tehetségtelen.” Úgy tudom, ez volt az utolsó csepp a pohárban, kirúgták, így került ő is az „Aradi vértanúk” közé.

– *Kik tanították még?*

– Időrendi, illetve tematikus sorrendben: Oroszlán Zoltán és Dobrovits Aladár ókori művészetet, Kádár Zoltán, Dercsényi Dezső és Entz Géza Bizáncot és középkort adott elő, Vayer reneszánszot, Zádor Anna barokkot és XIX. századot, Aradi Nóra XX. századot. Voltak azután különböző bevezetések, szemináriumok, emlékmeghatározási gyakorlatok; negyedévesként ilyen órákon találkoztam a pár évvel fölöttem végzett Boskovits Miklóssal és Marosi Ernővel, mint fiatal tanársegédekkel.

– *Voltak tanszéki kirándulások?*

– Hogyne; de persze akkor csak Magyarországon. Én is ezeken kedveltem meg ezt a műfajt és bizonyos országrészeket. A kirándulásokat akkor többnyire Marosi Ernő vezette. Más oktatókra nem emlékszem, de a frissen végzettek gyakran visszajártak, s ők mesélték, hogy korábban Zádor Anna is rendszeresen részt vett a kirándu-

lásokon. 1970-ben, amikor már végeztem és dolgoztam, egyetemi társaim néhány fölöttünk végzett kollégával együtt szerveztek egy felvidéki utat, busszal, vonattal és hátizsákkal, főleg „középkorizálva”, amelyen én is részt vettem. Azt hiszem, ez teljesen magánjellegű szervezés volt, de lehet, hogy az akkor egy éve alakult Művészettörténeti Kutatócsoport adott neki valami hivatalos jelleget vagy támogatást. Tehát megpróbáltuk a határon túli dolgokat is megismerni. Az erdélyi útvonalakat csak az olyan elszánt kutatók járták, mint például az utánam végzett Barla Szabó László és ifj. Entz Géza,¹⁰ akiknek voltak ott támaszpontjaik, és saját autóval mentek a '70-es években. A '70-es felvidéki út nekem nagyon inspiratív volt: noha klasszicizmussal foglalkoztam, de általános műveltségem nagy hiányainak pótlása és a jó társaság kedvéért elmentem. A Pozsony felőli részen meg a Vág völgyében felfelé jártunk. Emlékszem, egyvalakinek volt vakuja, és gyakran teljesen sötétben próbáltunk fényképezni. Például a necpáli templomban, ahol síkmennyezetes román kori térbe egy gótikus boltozatot építettek, de az eredeti tér fala folytatódik a gótikus boltozatok fölött, és a padláson gyönyörű freskók láthatók, de oda teljesen sötétben kellett fölmenni. (Most már ki van építve, pallókkal, korláttal és villannyal.) Gyönyörű freskórészletek maradtak fenn a falon. A gótikus boltozat fölülről tölcserék sorozata a fal mellett, ahova be lehet esni. Zseblámpával megnéztük, hogy hol a freskó, és körbe-

álltunk, a töksötétben mindenki rátartotta a B-re állított fényképezőgépet, majd a vakutulajdonos ritmikusan vezényelt és villantott: egy-kettő-há-rom, nyit-platty-zár (a „platty” volt a villantás, és ha begyakoroltuk, egész jól ment). Marosi Ernő és Végh János vezette ezt a kirándulást. Ugyanebben az évben volt egy másik kirándulás, egy NDK-s csereakció, közös kirándulás Magyarországon, itteni diákoknak és frissen végzetteknek együtt az NDK-s fiatalokkal. Azt is a fiatal tanársegéd Marosi Ernő vezette, akinek már akkor is volt lendülete és tekintélye. Kedves és rendszeres látvány volt, ahogy a német diákokat kísérő, gyakran tikkadtan üldögélő professzor, amikor Marosi – rendszerint legutolsóként kijöve a megtekintett templomból – azt mondta, hogy „Also, bitte”, felpattant, kvázi vigyázzba állt egy pillanatra, és példamutatóan menetelni kezdett Marosi után.

– *Hogyan került a Művészettörténeti Kutatócsoportba?*

– Körülbelül tíz éve dolgoztam már külső munkatársként a kutatócsoportnak, amikor 1979–80 fordulóján átvettek a műemlékvédelemtől. Marosi Ernő volt az igazgatóhelyettes, s azt hiszem, az én átvétele és annak lebonyolítása is nagyjából neki köszönhető (amennyiben volt benne köszönet; részemről mindenesetre volt). Ez nyilván az igazgató, Aradi Nóra beleegyezésével történt, akinek a javára írható, hogy a „helyes ideológiai irányvonal” biztosításában – ami nyilván feladata volt – nem buzgó túlteljesítésre, hanem a szükséges és lehetséges „optimális minimumra” törekedett. Ez azt jelentette, hogy a munkatársak többségének kiválasztásakor

szakmai szempontok (is) érvényesültek, s az így odavett munkatársakat azután hagyta dolgozni, és olykor – nyilván egy bizonyos határig – a hátát is tartotta értük. Valószínűleg pontosan érezte, hogy a diktatúra puhulása folyamán az a bizonyos ideológiai minimum is csökken, és benyomásom szerint nem kíváncszott vissza az ötvenes évekbe. Ennek a magatartásnak az első, a szakmán belül jó visszhangot kiváltó megnyilatkozása talán éppen az volt, hogy a kutatócsoport indulásakor, 1969-ben Marosit vette maga mellé igazgatóhelyettesnek, aki egyébként körülbelül annyira volt marxista, mint én. A magam esetére visszatérve, átvétele előtt Marosi Ernő, mint utólag tőle megtudtam, jelezte az Akadémia személyzeti vagy ideológiai ügyekben illetékes elvtársának (szerintem nagyon helyesen), hogy egy nevezetes ellenforradalmár fiát készülnek alkalmazni. Az illető megkérdezte: „Na, és mit csinált a fiatal Bibó?” Marosi mondta, hogy semmit, ami nagyjából meg is felelt a valóságnak, mire a válasz: „Hát akkor nyugodtan vegyék fel!” Mindezt csak azért mondom, mert nagyon jellemző a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára: akkor már nem kellett az ilyen szellemi műhelyekbe való bekerüléshez (pontosabban már korábban sem mindig kellett, de ekkor már ki is mondták, hogy nem kell) a KISZ- vagy párttagság, a hűségnyilatkozat, az ideológiai megbízhatóság, az őszintén vagy képmutatón marxista vagy vörös-farkú publikáció. Ehelyett elég volt, ha az illető „nem csinált semmit”, mármint aláírást, szamizdatolást, alternatív szervezetet vagy művészetet, külföldi publikációt és hasonlót. Mindenki automatiku-

¹⁰ KERNY Terézia (összeáll.), *Az Intézet munkatársai (1969–2011)*, Ars Hungarica, 37 (2011), 1. sz., 91–92., 99–100.

san része lett a deklarált nemzeti egységnek, kivéve ezt a néhány „forrófejű”, „értetlenkedő”, „a realitásokat figyelembe nem vevő”, „politikailag éretlen” fiataalt. Így kerültem tehát oda, a nemzeti egység részeként.

– *Az 1980-as években jelentős szerepet vállalt a Baár–Madas Református Gimnázium újjászervezésében. Hogyan indult ez a történet?*

– Ebben a családi indíttatásnak, a politikai körülmények változásának, és – ezek következményeként – a korábbi körülmények miatt „mélyhűtőbe tett” tanári hivatástudat feltámadásának is szerepe volt, katalizátorként és konkrét kezdeményezőként pedig a feleségemnek. Édesanyám a régi Baár–Madas nevezetes tanára volt, s tízéves gyerekként, de egészen közletről láttam – később pedig már nagyjából pontosan tudtam is –, hogy milyen durva és perfid módon kényszerítette a rákosista állam a protestáns egyházakat 1952-ben arra, hogy az 1948-as államosításkor nagynehezen megmaradt régi, nagyhírű és valóban kiváló középiskoláikat (az egyetlen debreceni református gimnázium kivételével) „önként” állami tulajdonba adják. Ezután nyilván a katolikus középiskolákra is sor került volna, de 1953-ban meghalt Sztálin, és jött egy általános enyhülés, 1956-ban pedig lezajlott a forradalom, és utána a Kádár-rendszer nem kívánt új frontot nyitni. Így maradt a katolikus egyháznak nyolc középiskolája, a reformátusoknak egy, az evangélikusoknak egy se. Mindezt feleségem, nagyjából hasonló indíttatásokból ugyanígy érezte, tudta, látta. A történet részletei nem férnek el itt, legyen annyi elég, hogy a klasszikus sza-

lámitaktika összes ismérvei gyönyörűen illusztrálhatók volnának vele.

Ezután több mint húsz évig mélyseges hallgatás volt az egyházi iskolákról, majd 1975-ben Klaniczay Tibor írt egy cikket arról,¹¹ hogy a régi protestáns iskolák milyen haladóak voltak, de – nyilván a megjelenhetés érdekében – hozzá kellett tennie egy „vörös farkat” osztályharcos marxista alapon, hogy érthető az iskolák megszüntetése, mert amikor az osztályharc éles volt, akkor a harc hevében a proletariátus sok mindent kidob a hajóból, sajnos alapjában véve haladó dolgokat is, de amikor enyhül az osztályharc, akkor ezeket vissza kell emelni a hagyományokba. Dührohamot kaptunk, amikor ezt olvastuk, főleg a feleségem, hogy miután már megölték az iskolákat, és több mint húsz éve nő a fű a sírjukon, akkor most már szabad őket dicsérni és elsiratni. Emlékszem, a feleségem fürdette a kisfiút, és „Gyere – kiabált nekem –, emeld már be a kádba, mert olyan nehéz, emeld már be, mint Klaniczay a protestánsokat a haladó hagyományba.” Ez járta otthon nálunk, bár tudtuk, hogy ebben az egészben éppen Klaniczay nem hibás, és jó, hogy megírta a cikket.

Újabb tíz év elteltével egyszer csak felmerült, hogy a siratáson túl lehetne talán valamit csinálni is. Akkor még nem is gondoltunk arra, hogy Gorbacsov mekkora enyhülést fog hozni. Inkább csak azt éreztük, hogy nagyon puhul,

11 KLANICZAY Tibor, *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében* = KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 296–310. – A tanulmány egy változata: *Világosság*, 17. évf. (1975), 725–731.

itt-ott már recseg a Kádár-rendszer. 1986-ban mozgalmat indítottunk azért, hogy rávegyük valahogy az egyházat, kérjen (ügyeskedjen? követeljen?) vissza legalább egy (több?) iskolát. Ez a mozgalom azután patakként belefutott a rendszerváltás folyamába; így lettem én az újraindított Baár–Madas szervezője, majd első igazgatója, de ez már egy másik és hosszú történet.¹²

– *Hogyan alakult a kapcsolata Illyés Gyulával?*

– Szüleim 1979-es haláláig ezt a kapcsolatot a ritkább találkozások mellett inkább a gyerekkori és ifjúkori emlékek, s az Ikával és férjével való barátság és rokonszenv tették élővé az „öreg Illyésék” felé is. Eközben – részben résztvevőként – közvetlen tanúja voltam például annak, hogy apámnak az 1963-as amnesztia által börtönben felejtett ’56-os foglyok érdekében indított egyik legkényesebb akciója (melyben lebukás esetén az újabb perbefogást és újabb nagyon súlyos ítéletet is kockáztattott) mennyire az Illyésék iránt való tökéletes bizalom jegyében zajlott 1967-ben.¹³ Édesapám temetésén, 1979. május 21-én barátai nevében Illyés Gyula búcsúztatta őt, ugyanez év nyarán pedig Illyéséken keresztül érkezett üzenet Szabó Zoltántól, s válaszul ugyanezen úton küldtem ki néhány kéziratot apámnak Svájcban megjelenendő, szerkesztés alatt álló tanulmánygyűj-

12 BIBÓ István–JÁROSI Márton, *A budapesti református gimnáziumok újraindításáért. A Gönczy Pál Református Iskola-Alap (1986/88–1998)*, Budapest, 1998.

13 Erről legújabban: BIBÓ István, *1956 (Bibó István munkái, centenáriumi sorozat 4.)*, Budapest, 2011, 352–359, valamint ugyanezen kötetben ifj. Bibó István utószavában: *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete*, 479, 499–500.

teményéhez.¹⁴ A kölcsönös karácsonyi ajándékozás pedig – nem üres formáságként – a nagynevű „ősök” távozása után is megmaradt a két család között.

– *Hogyan látja Illyés közéleti szerepvállalását?*

– E szerepvállalás mellé régebben is tettek itt-ott kérdőjeleket, mára pedig ez szinte divattá vált. (Kérdőjel-tevésnek nevezem az egyszerűség kedvéért azt is, ha például valaki korábban a magyarság védőbástyájaként tisztelte – őszintén? látszólag? – Illyés Gyulát, s ma mélyen hallgat róla azon a címen, hogy „a kommunistákkal barátkozott”). Én meg vagyok győződve arról, hogy amit tett, mondott, vállalt, azt nem a maga vagy családja érvényesülése, hanem a magyar irodalom és a határon túli magyarság érdekében tette. De ha valaki – akár személyes tapasztalatból, akár alapos tanulmányok útján – megismerte a Kádár-rendszert, annak tudnia kell, hogy ebben a rendszerben annak, aki egy jó ügyet igazán és hatékonyan szolgálni akart, annak az esetek nagyobb részében nem volt módja arra, hogy finnyásan válogasson abban, hogy ügye érdekében kivel áll szóba és kivel nem, kivel fog kezet és kivel nem, kitől kér valamit és kitől nem; a helyzeteket sem volt könnyű pontosan felmérni, és a következmények is inkább voltak kiszámíthatatlanok, mint kiszámíthatók. Ez diktatúrában („puhában” is) szinte mindig így van, demokráciában ritkán; és ezt a magam sokkal szerényebb és kisebb léptékű „ügyszolgálati” praxisában is tapasztaltam, például az is-

kolaügyben. Persze mind a kortársnak, mind az utókornak jogában áll – és néha kötelessége is –, hogy véleménye legyen; de e véleményalkotók közül elsősorban a magabiztos elmarasztalóknak több ismeretre és több szerénységre való törekvést ajánlanék. Más szóval: az ítélkezzék Illyés Gyula fölött, aki nagyon biztos abban, hogy ő minden helyzetben megtalálta (vagy megtalálná) az egyedül helyes arányokat, a kívánatos és lehetséges között mindig önbecsapás nélkül választott (választana), az ügy szolgálata és a tisztesség megőrzése közötti konfliktusaiból mindig tiszta lelkiismerettel és ép idegekkel került (kerülne) ki.

– *Édesapja elemzést is írt egy Illyés-versről.¹⁵ Milyen volt a kapcsolata az irodalommal?*

– Szerette a verseket, de ennek bizonyítékául a három elemzésen kívül (az Illyés-vers mellett egy Radnóti- és egy József Attilaversről is írt elemzést¹⁶) konkrét emléket nem tudok felhozni. Úgy emlékszem, ő maga mondta, hogy József Attilához a börtönben került közel. Radnótit már azelőtt is nagyon szerette, ezt tudom, s mint ha ez ’56 előtti emlék lenne... Érdekes módon arról nincs emlékem, hogy említette volna, mikor szerette meg az Ön által említett Illyés-verset. ’56 előtt ez nem lehetett, a vers ugyanis apám börtönévei alatt, az 1961-es *Új versek* című kötetben jelent meg. Egyébként a börtönből hazahozott apró emlékei között van egy féltényrnyi kis blokkfüzet, néhány te-

nyérnyi papírlap, s ezeken egészen apró betűkkel versek, prózarészletek, idézetek vannak feljegyezve, köztük az *Églakók* is, valamint börtönéletének slágvortos, de nagyon pontos kronológiája. Ezeket biztosan a börtönből hozta magával; már nem tudom megkérdezni, hogy legálisan vagy illegálisan. Mivel papírt és írószert rendszeresen nem tarthattak maguknál még kedvezményként sem, valószínűnek tartom, hogy a dolog úgy működött, hogy a kronológiát kezdetől rendszeresen memorizálta, amikor pedig olvashatott, az idézeteket, verseket megtanulta, s azokat is rendszeresen memorizálta; ha papírhoz és ceruzacsonkhoz vagy grafitbélhez jutott, leírta, ami a további memorizálásban is segített. Ha rajtaütés-szerű zárkavizit során ilyesmiket megtaláltak, azért különböző börtönfegyelmi büntetések jártak a raboknak (illegális levelezési szándék stb. címen), és persze mindig főleg papír és ceruzabél után kutattak. Ha viszont a szomszéd cella hangjaiból az elítéltek arra következtettek, hogy zárkavizit közeledik, és volt még idő, megpróbálták e nagy értéket eldugni, végső esetben lehúzni a vécében vagy a küliben elmeríteni, ha volt miben. De így is csak akkor lehetett megúszni a büntetést, ha nem volt a társak közt besúgó (gyakran volt). A börtönből kihozott kis memória-papírok – melyeken az *Églakók* mellett Vogelweide, Ronsard, Blake, Burns, G. Keller, Rilke egy-egy verse található eredeti nyelvükön, s mellettük Radnóti, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Babits, Kardos László fordításában magyarul – valószínűleg az utolsó hónapokban íródtak, s az amnesztia előtti enyhültebb légkörben maradhattak nála a sza-

14 KEMÉNY István–SÁRKÓZI Máttyás (s. a. r.), *Bibó István Összegyűjtött munkái 1–4.*, előszó: SZÖLLŐSY Árpád, bev. SZABÓ Zoltán, Bern, 1981–1984.

15 BIBÓ István, *Églakók*, Tiszatáj, 35. évf. (1981), 2. sz., 48–51.

16 BIBÓ István, *Két verselemzés (József Attila: Négykézláb másztam; Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat)*, Confessio, 1979/4., 75–80.

badulásig. Emlékszem, hogy a szabadulása utáni hetekben még sok mindent leírt emlékezetből, nem verseket, hanem például szinte az összes cellatársa nevét, s hogy hol és mettől meddig voltak együtt. Ezek is megvannak, de már golyóstollal íródtak, és a betűk is átlépték az egymilliméteres nagyságot. Apám érdeklődését, pályafutását és életkörülményeit ismerve egyébként az tűnik valószínűnek, hogy olvasmányai között a börtönidőben voltak legnagyobb arányban verseskötetek; ennél többet és biztosabban azonban a versekhez való viszonyáról nem mernék mondani. A börtönben egyébként az olvasás viszonylagos kedvezmény volt, és egy adott készletből osztottak a raboknak időnként olvasnivalót. Ez úgy történt, hogy valami taligán tolták a könyveket, felmutattak egyet, vagy bekiabálták a címét, és megkérdezték: kéri vagy nem kéri. Ha jó hangulatban volt az, aki tolt, akkor lehetett kérni a választékból, de a folyosó végére elfogyott a választási lehetőség. Volt, hogy valaki versekre vágyott, és meg-

kapta egy regény második kötetét vagy valami két háború közötti ponyvát vagy szórakoztató művet. A kérdésre visszatérve: apám irodalmi ízlését nagyon megalapozottnak és biztosnak érzem, de a művekről kialakított véleménye – tisztán szépirodalmi művek esetében is – túlmutatott a pusztán szépirodalmi szempontokon, s erről az Európa Kiadónak adott sok lektori véleménye is tanúskodik.

– *Őn min dolgozik jelenleg?*

– Ha a „jelenleg” a nyugdíjbenmenetelem (2008) óta eltelt éveket jelenti, akkor azt mondhatom, hogy hetvenedik évüket betöltő kollégák Festschriftjeibe írtam két tanulmányt, ezek közül eddig csak az egyik jelent meg,¹⁷ és részt vettem a Sisa József által szerkesztendő *A magyar művészet (1780-tól 1890-ig)* című kézikönyv munkálataiban a protestáns templomépítészetről szóló fejezettel.¹⁸ A 2011-es

17 BIBÓ István, *A kiskunlacházi református templom építésének története* = BUBRYÁK Orsolya (szerk.), *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, Budapest, 2010, 705–716.

18 MTA BTK MKI Adattára. Budapest 2000.

év azzal telt, hogy apám születésének százéves évfordulója kapcsán három előadást tartottam (az egyik meg is jelent a Holmiban¹⁹), illetve részt vettem a rendezvényeken, levelezéséből publikáltam,²⁰ és utószót írtam munkái – centenáriumi sorozat néven összeszerkesztett – kiadásának 1956-os kötetéhez.²¹ Zádor Anna emlékére meg szeretném írni, illetve befejezni a váci székesegyház építőjének, Isidor Gannevalnak a monográfiáját, de nem nagyon jutok hozzá, mert kuratóriumi elnöke vagyok az alapítványi fenntartású Sylvester János Protestáns Gimnáziumnak, amelynek korábban igazgatója voltam, és néhány órában még tanítok is az iskolában.

Tüskés Anna

19 BIBÓ István, *Bibó István magyar önértelmezése és önkritikája*, Holmi, 23 (2011. augusztus), 8.sz., 1003–1018.

20 BIBÓ István, *Bibó István levelezése Bierbauer (Borbíró) Virgílnével és családjával I. (Bevezetés)*, Holmi, 23 (2011. augusztus), 8.sz., 939.

21 *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Utószó* = [BIBÓ István], 1956, i. m., 475–503.

Deák Ferenc: Szárhegyi emlék, 1975 (Csiki Székely Múzeum, Csíkszereda)